

Discursive Construction of "Displacement" and "the Other" in Narratives of the Iran–Palestine War: A Case Study of the Novels *The Scorched Earth* by Ahmad Mahmoud and *Men in the Sun* by Ghassan Kanafani Based on Michel Foucault's Concepts

Hossein Mohtadi^{1*}, Somayyeh Sharooni²

1. Professor, Department of Arabic Language and Literature, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
2. Assistant Professor, Persian Gulf University, Bushehr, Iran

Received date: 21.05.2026

Accepted date: 25.08.2026

Abstract

In this research, utilizing a library-based method and employing a descriptive, analytical, as well as comparative approach, the novels *The Scorched Earth* by Ahmad Mahmoud (1931–2002) and *Men in the Sun* by Ghassan Kanafani (1936–1972) are examined as two key works in the resistance literature of Iran and Palestine. The aim is to analyze and investigate how power functions in constructing the discourse of war and displacement within two different cultural contexts. Overall, this study seeks to examine the similarities and differences between these two works in expressing concepts such as power, resistance, displacement, and the Other. Accordingly, an effort is made to demonstrate how the discourse of war reflects the subject of displacement and the Other in these two works. Based on this, the theories of the prominent French sociologist Michel Foucault (1926–1984) concerning issues such as war and power, domination and subjugation, the theory of sovereignty, and related concepts were identified as an appropriate framework for analyzing these works. The results of the research indicate that despite geographical differences, the distinct nature of colonialism in the two lands, and clear differences in content, based on Foucault's theories, both works reflect a similar logic of modern power that governs the life and death of subjects. In both works, according to Foucault, power constructs the subject, and the characters are shaped by discourses of power.

* Corresponding Author's E-mail: mohtadi@pgu.ac.ir

Keywords: Comparative literature, scorched earth, men in the sun, discourse, displacement, the other.

Extended Abstract

Resistance and war literature constitutes a shared literary domain among nations whose people have experienced war, displacement, and forced migration. Within the literary traditions of Iran and Palestine, distinguished writers such as Ahmad Mahmoud and Ghassan Kanafani have produced influential works centered on these experiences. Although these works have received considerable scholarly attention, most previous studies have examined each novel independently within its own national context. The present study therefore offers a comparative analysis of two seminal novels of Iranian and Palestinian resistance literature, *Zamin-e Sukhteh* and *Rijāl fī al-Shams*, in order to investigate how power operates in constructing the discourses of war and displacement across two distinct cultural contexts. Ahmad Mahmoud (1931–2002), the author of *Zamin-e Sukhteh*, and Ghassan Kanafani (1936–1972), the author of *Rijāl fī al-Shams*, are among the most prominent figures of resistance literature in Iran and Palestine. Both writers portray the suffering of their people during foreign aggression and seek to underscore the historical significance of resistance and perseverance in the collective memory of their nations.

Drawing upon library-based research and a comparative analytical approach, this study aims to identify the convergences and divergences between the two novels in their representation of power, resistance, displacement, and otherness. By extracting relevant concepts from Michel Foucault's theory of discourse and power, the study seeks to provide a deeper understanding of the culture of resistance, the representation of war, and the operation of state power within different cultural settings. Furthermore, it aims to contribute to a more profound interpretation of these two significant works for scholars and readers of Iranian and Palestinian war and resistance literature. The findings indicate that despite substantial geographical differences and the distinct nature of colonial domination in the two societies, as well as their contrasting narrative orientations—*Zamin-e Sukhteh* implicitly celebrates national resistance and defense, whereas *Rijāl fī al-Shams* offers a critical

portrayal of Palestinian society—both novels reveal a similar Foucauldian logic of modern power governing the lives and deaths of subjects. In accordance with Foucault's proposition that power produces the subject, the characters in both novels are constituted through discourses of power, while the discourse of war is narrated primarily through the lived experiences of ordinary people.

In *Zamin-e Sukhteh*, the discourse of war reinforces the discourses of resistance and displacement, with resistance emerging as the dominant discourse closely intertwined with nationalism. By contrast, *Rijāl fī al-Shams* is predominantly structured around the discourse of displacement, while nationalism, sacred defense, and organized resistance receive far less emphasis. Although both novels foreground the impact of war on civilian life and identify the invading enemy as the principal "Other," they differ fundamentally in their portrayal of resistance. In *Zamin-e Sukhteh*, defending the homeland is represented as a sacred duty, and nationalist discourse is closely connected with religious values. In contrast, *Rijāl fī al-Shams* presents war as an overwhelmingly destructive experience in which those who defend their homeland become victims marked by irreversible trauma. Both novels vividly depict displacement caused by war; however, the nature of displacement differs significantly. In *Zamin-e Sukhteh*, the displaced are primarily women and children seeking refuge from bombardment, whereas in *Rijāl fī al-Shams*, the displaced are men compelled to leave their homeland in search of economic survival for their families.

- Consequently, displacement constitutes the dominant discourse in Kanafani's novel, where the refugee is portrayed as an enduring victim of colonial domination. Conversely, in *Zamin-e Sukhteh*, displacement is neither permanent nor dominant, as many civilians eventually return to their hometown despite ongoing military attacks. Moreover, displacement in *Zamin-e Sukhteh* involves internal migration, whereas in *Rijāl fī al-Shams* it takes the form of forced exile beyond national borders. The operation of biopower also differs in the two narratives. In *Zamin-e Sukhteh*, biopower coexists with public protest and collective resistance, whereas in *Rijāl fī al-Shams*, the individual confronts power in isolation, resulting in a distinct discursive relationship with biopower. Disciplinary mechanisms function primarily through restricted social relations, producing feelings of loneliness and defeat rather

than resistance. Ultimately, the Palestinian refugee is represented as an excluded and marginalized "Other" whose silent death signifies exclusion from the dominant social order. Finally, both novels illustrate processes of governmentality through population management and subject formation. Nevertheless, in *Zamin-e Sukhteh*, governmental institutions transform citizens into politically resistant subjects, while in *Rijāl fī al-Shams*, the absence of effective Arab political authority leaves displaced individuals vulnerable, forcing them to submit to the power exercised by smugglers and other informal actors. The concept of the "Other" is articulated on multiple levels in both novels. The Other is not merely the invading enemy but also the marginalized, silenced individual trapped within the mechanisms of war, displacement, and power. However, whereas *Zamin-e Sukhteh* privileges the voices of ordinary people within the narrative, *Rijāl fī al-Shams* concludes with the silent elimination of the Palestinian refugee, whose death symbolizes ultimate exclusion from the dominant discourse

References

- Inspector, Selin (2004). *Power and Governance in the History of Western Thought: With Texts by Hannah Arendt...Foucault and Others*, Translated by Dr. Abbas Bagheri, Tehran: Ney(In Persian).
- Parsania, Hamid, and Yusofi, Zahir (2017). "A Critical Examination of Resistance in Michel Foucault's Thought," *Cultural and Social Cognition*, Volume 7, Issue 3, pp. 72-47. (In Persian)
- Hajili, Ali (2017). "Foucault, Discourse, Discourse Analysis," *Iranian Journal of Cultural and Communication Studies*, Volume 12, No. 42, pp. 63-87. (In Persian)
- Saidi, Roholamin (2017). "The System of Authority and the Reasons for Constructing a Detested Other: A Discursive Approach," *Journal of Studies in the Islamic Revolution*, No. 46, pp. 21-38. (In Persian).
- Foucault, Michel (2011). *One Must Defend Society: Lectures at the Collège de France*, translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Rokhad-e Nou. (In Persian).
- Foucault, Michel (2010) a. *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, translated by Yahya Imani, Tehran: Cultural and Social Studies Research Institute. (In Persian).

- Foucault, Michel (1989) b. *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*. Translated by Yahya Imani. Tehran: Cultural and Social Studies Research Institute. (In Persian)
- Kanafani, Ghassan (2015). *Men in the Sun*, 2015 edition, Beirut.(In Arabic)
- Miller, Peter (۲۰۰۳). *Subject, Style, and Power: In the views of Horkheimer, Marcuse, Habermas, and Foucault*, translated by Nikou Soroush and Afshin Jahandideh, Tehran: Ni. (In Persian)
- Mahmoud, Ahmed (۱۹۹۹). *Scorched Earth*, 3rd edition, Tehran: Moein. (In Persian).
- Honarmand, saeed (2014). *An Introduction to Foucault: Power, Discourse, Knowledge, History and Space*. Canadian Cataloging in Publication Data. (In English)
- Foucault, M. (1969) *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge. (In English)

برساخت گفتمانی «آوارگی» و «دیگری» در روایت‌های جنگ ایران و فلسطین: مطالعه موردی رمان‌های زمین سوخته احمد محمود و رجال فی الشمس غسان کنفانی بر اساس مفاهیم میشل فوکو

حسین مهتدی^{۱*}، سمیه شرونی^۲

۱. استاد، گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران
۲. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۵/۰۲/۳۱

چکیده

در این پژوهش با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و بر مبنای شیوه توصیفی، تحلیلی و نیز تطبیقی به بررسی رمان‌های زمین سوخته احمد محمود (۱۳۸۱-۱۳۱۰) و رجال فی الشمس غسان کنفانی (۱۹۷۲-۱۹۳۶) به عنوان دو اثر کلیدی در ادبیات مقاومت ایران و فلسطین پرداخته می‌شود تا چگونگی کارکرد قدرت در ایجاد گفتمان جنگ و آوارگی در دو بافت فرهنگی متفاوت تحلیل و بررسی شود. در مجموع، هدف از انجام این پژوهش آن است که وجوه اشتراک و افتراق این دو اثر در بیان مفاهیمی چون قدرت، مقاومت، آوارگی و دیگری بررسی شود؛ بنابراین تلاش می‌شود نشان داده شود که گفتمان جنگ، سوژه آوارگی و دیگری را در این دو اثر چگونه منعکس ساخته است؟ بر این اساس، نظریات میشل فوکو (۱۹۸۴-۱۹۲۶) جامعه‌شناس برجسته فرانسوی پیرامون مواردی چون جنگ و قدرت، سلطه و انقیاد، نظریه حاکمیت و... به عنوان چهارچوبی مناسبی برای تحلیل این آثار تشخیص داده شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد با وجود تفاوت‌های جغرافیایی و نیز ماهیت متفاوت استعمار در دو سرزمین و همچنین تفاوت آشکار محتوایی، بر اساس نظریات فوکو، هر دو اثر منعکس کننده منطق مشابهی از قدرت مدرن هستند که بر زندگی و مرگ سوژه‌ها حکمرانی می‌کنند. در هر دو اثر بر اساس گفته فوکو، قدرت سوژه را می‌سازد و گفتمان‌های قدرت، شخصیت‌ها را می‌سازند.

کلیدواژه‌ها: ادبیات تطبیقی، زمین سوخته، رجال فی الشمس، گفتمان، آوارگی، دیگری.

۱- مقدمه

گفتمان یکی از پرکاربردترین مفاهیم علوم اجتماعی در تحلیل‌های تاریخی و اجتماعی است و به نظر می‌رسد رواج بسیار آن مدیون پژوهش‌های اندیشگانی فیلسوف و جامعه‌شناس فرانسوی میشل فوکو (۱۹۸۴-۱۹۲۶) است. «تحلیل گفتمان به عنوان یک روش پژوهشی و یا تحلیل داده‌ای عنوان مشترکی برای مجموعه‌ای از روش‌های مختلف و گاه متضاد است که به دنبال استفاده روزافزون از مفهوم گفتمان در علوم انسانی و به‌ویژه علوم اجتماعی رواج یافته است» (حاجلی، ۱۳۹۵: ۶۴).

«قدرت با دو عنصر مرتبط است: ۱- «دیگری»: که قدرت بر آن اعمال می‌شود، ۲- حوزه‌ای از پاسخ‌ها و اثرها گشوده می‌شود که نیروی تحت اعمال قدرت درون آن اقدام به عمل می‌کند» (فوکو، ۱۳۸۹ الف: ۴۲۶). به عقیده فوکو «همه روابط قدرت از سرچشمه‌ای واحد سرازیر نمی‌شوند و آنها نتیجه کلی کلاف روابط قدرتی‌اند که تسلط یک طبقه یا گروه بر طبقه یا گروهی دیگر را امکان‌پذیر می‌سازد» (فوکو، ۱۳۹۰: ۳۶۲).

ادبیات مقاومت و جنگ، فصل مشترک بسیاری از کشورهایی است که مردمانش تجربه جنگ و آوارگی را از سر گذرانده‌اند. در این میان، در ادبیات جنگ ایران و فلسطین نویسندگان برجسته‌ای چون احمد محمود و غسان کنفانی به انتشار آثاری با این مضمون پرداخته‌اند که همواره مورد توجه پژوهشگران بوده‌اند اما نکته مهم در ضرورت انجام این پژوهش آن است که بسیاری از پژوهش‌ها به بررسی جداگانه هر کدام از این دو اثر در سطح ملی بسنده کرده‌اند. در این پژوهش به تحلیل و مقایسه دو اثر کلیدی در ادبیات مقاومت ایران و فلسطین -زمین سوخته و رجال فی الشمس- پرداخته می‌شود تا چگونگی کارکرد قدرت در ایجاد گفتمان جنگ و آوارگی در دو بافت فرهنگی متفاوت تحلیل و بررسی شود. احمد محمود (۱۳۸۱-۱۳۱۰) نویسنده زمین سوخته و غسان کنفانی (۱۹۷۲-۱۹۳۶) نویسنده رجال فی الشمس هر دو از چهره‌های برجسته ادبیات پایداری در ایران و فلسطین هستند و هر دو نویسنده روایان دردها و رنج‌های مردم کشورشان در جریان هجوم بیگانگان بوده‌اند و کوشیده‌اند در آثارشان ارزش و اهمیت دفاع و پایداری را در تاریخ ملت‌ها نشان دهند. زمین سوخته داستان زندگی مردم یک محله در اهواز از شهریور ۱۳۵۹ تا آذر ماه (روزهای آغاز جنگ) را روایت می‌کند و نویسنده در خلال روایت زندگی اعضای یک خانواده (شاهد، خالد، صابر، شهاب و محسن) به واقعیت‌های حاکم بر زندگی مردم در روزهای جنگ می‌پردازد. خانواده راوی همزمان با آغاز جنگ همچون بسیاری از مردم، شهر اهواز را ترک می‌کنند و تنها راوی و برادرانش برای دفاع از شهر می‌مانند؛ اما در پی شهادت برادر راوی، برادر دیگری که شاهد شهادت او بوده هم به شدت بیمار می‌شود و او را به شهر دیگری منتقل می‌کنند. در این میان تنها راوی در اهواز می‌ماند تا زندگی مردم محله

را در روزهای موشکباران جنوب و آوارگی و فقر و تورم و سرقت از خانه‌ها و بمباران دائمی شهر، شهادت مردم و تشییع جنازه شهدا، تأثیر آسیب‌های جنگ بر روح و روان مردم و ماجرای عشق‌های ناکام سالهای جنگ روایت کند. رمان با شهادت بسیاری از مردم محله - که خواننده در طول داستان با زندگی آنان آشنا شده - و سپس خروج راوی از اهواز به پایان می‌رسد. *رجال فی الشمس* نیز «نخستین رمان *غسان کنفانی* است که در ۱۹۶۳ در بیروت به چاپ رسید» (عموری و نجاتی، ۱۳۹۸: ۶۰) و به تأثیرات جنگ بر زندگی مردم فلسطین پرداخته است. این اثر با محوریت زندگی چهار شخصیت فلسطینی به نام‌های ابوقیس، اسعد، مروان و ابوالخیزران - که هر کدام نماینده گروهی از مردم هستند - روایت می‌شود. ابوالخیزران یک قاچاقچی انسان است که می‌خواهد ابوقیس، اسعد و مروان را در مخزن‌های آب ماشین غول‌پیکرش از مرز عبور دهد و به کویت برساند تا بتوانند در آنجا کار کنند. در حقیقت هر چهار نفر آوارگان بی‌پناه و مفلوکی هستند که قربانیان جنگ و سلطه یهود بر سرزمینشان هستند. ابوقیس، اسعد و مروان پیش از رسیدن به مقصد به دلیل کمبود اکسیژن در مخزن، جان می‌سپارند و داستان با بیرون انداختن جنازه آنان در محل جمع‌آوری زباله‌های کویت توسط ابوالخیزران پایان می‌یابد.

از آنجا که رمان‌های *زمین سوخته* و *رجال فی الشمس* هر دو در بستر نوعی بحران خلق شده‌اند، به نظر می‌رسد علیرغم اینکه این آثار در دو بستر متفاوت فرهنگی خلق شده‌اند، اشتراکات مفهومی قابل توجهی در گفتمان‌های مقاومت و خلق سوژه‌هایی چون «آوارگی» و «دیگری» داشته باشند؛ بنابراین با بررسی دقیق این دو اثر تلاش می‌شود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱- حکومت‌مندی و نحوه اعمال قدرت در رمان‌های *زمین سوخته* و *رجال فی الشمس* چگونه بازنمایی شده است؟

۲- گفتمان جنگ در این دو رمان سوژه آواره را چگونه منعکس کرده است؟

۳- «دیگری» در این دو اثر چگونه خلق شده و ویژگی‌های آن کدام‌اند؟

هدف از این پژوهش که - با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و بر مبنای تحلیل تطبیقی انجام می‌شود - نشان دادن وجوه احتمالی اشتراک و افتراق این دو اثر در انعکاس مفاهیمی چون قدرت، مقاومت، آوارگی و دیگری است و پژوهشگران بر آن‌اند تا با استخراج مؤلفه‌های مناسب در نظریات فوکو برای تحلیل رمان جنگ، تصویر روشنی از فرهنگ مقاومت و چگونگی آن و نیز نوع مواجهه با پدیده جنگ و اعمال قدرت دولت‌ها در فرهنگ‌های مختلف ارائه دهند و نیز خوانندگان و علاقه‌مندان به رمان‌های جنگ و ادبیات پایداری ایران و فلسطین را در درک عمیق‌تری از لایه‌های زیرین این دو اثر یاری دهند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

در حالی که به نظر می‌رسد نظریات فوکو برای تحلیل روابط قدرت و مقاومت در رمان‌های پایداری و جنگ چهارچوب مناسبی باشد و با وجود برجستگی گفتمان‌های مقاومت، آوارگی و دیگری در دو جغرافیای جنگ‌زده ایران و فلسطین، تاکنون در هیچ پژوهشی به مقایسه این دو اثر پرداخته نشده است؛ بنابراین در این بخش صرفاً به معرفی پژوهش‌هایی می‌پردازیم که به نوعی راهگشا بوده است و به دو بخش تقسیم می‌شود:

۱- پژوهش‌هایی که در مبحث مبانی نظری با پژوهش حاضر وجه اشتراکی دارند و عبارتند از: پارسا نیا و یوسفی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی انتقادی مقاومت در اندیشه میشل فوکو» به توصیف و تحلیل مقاومت از منظر فوکو و سپس نقد آن بر بنیاد مفروضات انسان‌شناسی پرداخته‌اند. شیرخدا (۱۳۹۶) در پایان‌نامه خود در مقطع کارشناسی ارشد با عنوان «تحلیل گفتمان رستم در شاهنامه فردوسی طبق نظریه قدرت فوکو» به بررسی چگونگی شکل‌گیری سوژه و ابژه در مهم‌ترین داستان‌های شاهنامه پرداخته است. در مقاله حیات‌داوودی و همکاران (۱۴۰۳) با عنوان «تحلیل گفتمان استعمار در مجموعه داستانی غریبه‌ها و پسرک بومی و تأثیر آن بر محیط زیست بر اساس مفهوم قدرت در اندیشه فوکو» نیز تأثیرات مخرب گفتمان استعمار بر محیط طبیعی و انسانی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. در این پژوهش ضمن توصیف گفتمان قدرت از دیدگاه فوکو به تحلیل وجوه مختلف جنبه محیط‌زیستی در مجموعه داستانی غریبه‌ها پرداخته شده است و در حقیقت نقد بوم‌گرا اساس این پژوهش بوده است. ۲- از جمله پژوهش‌های تطبیقی فارسی و عربی-مرتبط با پژوهش حاضر- نیز می‌توان به «مضامین مشترک در ادبیات پایداری فارسی و عربی (رمان‌های زمین سوخته اثر احمد محمود و فهرس اثر سنان أنطون) از ترک‌شوند و کرمی‌چمه (۱۴۰۴) اشاره کرد. در این مقاله به بررسی مضامین مشترک دو اثر همچون توصیف خرابی‌ها و ویرانی‌ها که در پی حمله دشمن به وجود آمده، بیان درد و رنج و اضطراب و درد مردم، انقاد از سیاست‌های استعماری آمریکا و دعوت به مبارزه و ایستادگی در مقابل فتنه‌های دشمن پرداخته شده است و با این پژوهش هم‌پوشانی ندارد. «بررسی تطبیقی هویت انسان در جنگ در رمان‌های زمین سوخته احمد محمود و وداع با اسلحه همینگوی» مقاله دیگری است که حسینی نسب و همکاران (۱۴۰۳) نوشته‌اند و به تفاوت‌های بنیادی این دو اثر در نحوه پرداختن به مفاهیم «انسان» و «جنگ» و «هویت اگزیستانسیالیسم» پرداخته‌اند. در این پژوهش به منظور بررسی ساختار هویتی انسان از نظریه هویت اگزیستانسیالیسم سارتر بهره گرفته شده است. «بررسی تطبیقی مؤلفه‌های پایداری در داستان زنده باد کمیل (محسن مطلق)

و رجال فی الشمس (غسان کنفانی)» دیگر پژوهش مرتبط با مقاله حاضر است که سنجولی و نومسلمان (۱۳۹۹) نوشته‌اند و به مضامین متفاوت و مشترک ادبیات پایداری در این دو اثر همچون ترسیم جنایات دشمن و بیان بیدادگری‌ها، شهادت طلبی و... پرداخته‌اند. عموری و نجاتی (۱۳۹۸) نیز در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل مؤلفه‌های ادبیات پایداری در رمان رجال فی الشمس اثر غسان کنفانی» به مهم‌ترین مضامین محتوایی این اثر همچون فقر و تنگدستی و آوارگی و ترک وطن و دعوت به مبارزه و شکستن سکوت پرداخته است. شادمان و صابری (۱۴۰۱) نیز به بررسی بحران هویت در *رجال فی الشمس* پرداخته‌اند. در مجموع، بررسی‌ها نشان می‌دهد علیرغم توجه بسیار پژوهشگران به رمان‌های *زمین سوخته* و *رجال فی الشمس* تاکنون به مقایسه این دو اثر با یکدیگر و یا تحلیل هر کدام از این دو بر مبنای مفاهیم فوکو پرداخته نشده است.

۱-۲ مبانی نظری

فوکو گفتمان را مجموعه‌ای از احکام می‌داند که با توجه به شرایط جوامع شکل می‌گیرند. او در این باره می‌نویسد: «ما مجموعه‌ای از احکام را تا زمانی که متعلق به صورت‌بندی گفتمانی مشترکی باشند، گفتمان می‌نامیم...». گفتمان متشکل از تعداد محدودی از احکام است که می‌توان برای آنها مجموعه‌ای از شرایط وجودی را تعریف کرد» (Fokoult, 1969: 171). همچنین به عقیده فوکو، قدرت، پیاده‌سازی و استقرار یک رابطه نیرو است؛ بنابراین به جای تحلیل آن بر اساس واگذاری، قرارداد و بیگانه‌سازی یا به جای تحلیل آن به منزله بازتولید روابط تولید در درجه اول، باید آن را بر اساس کشمکش، رویارویی و جنگ تحلیل کنیم (فوکو، ۱۳۹۰: ۵۴ و ۵۵). مطالعه چگونگی قدرت یا به عبارت دیگر تلاش برای فهم ساز و کارهای قدرت با در نظر گرفتن دو نشانگر یا حد، از یک سو قواعد حق که خطوط قدرت را به طور رسمی طراحی می‌کنند و از سوی دیگر و حد دیگر می‌تواند آثار حقیقی باشد که قدرت آنها را تولید می‌کند یا به عبارتی پیش می‌راند و آنها نیز به نوبه خود این قدرت را بازتولید می‌کنند (فوکو، ۱۳۹۰: ۶۴). فوکو همچنین از فرایندهایی سخن می‌راند که «پروژه سوژه‌سازی و به انقیاد درآوردن را انجام می‌دهند، فرایندی دوگانه که نوع خاصی از سوژکتیویته را به افراد می‌دهد و در عین حال آنان را انقیاد درمی‌آورد» (میلر، ۱۳۸۲: ۲۴۰). در حقیقت او به جای بحث سرکوب سوژکتیویته، از پرورش، ارتقا و باور کردن آن تحت شرایطی خاص سخن راند و اینگونه بیان کرد که قدرت به جای محدود شدن به سلب کردن، فرد را در شرایطی خاص محاصره می‌کند (ن.ک همان: ۱۰) بنا به نظریات او «قدرت یک نهاد نیست، یک ساختار هم نیست، توانایی نیز نیست تا گروهی دارای آن باشند؛ بلکه یک نام است که به وضعیتی پیچیده و استراتژیکی در جامعه‌ای معین داده

می‌شود» (اسپکتور، ۱۳۸۲: ۸۱ و ۸۲).

درباره مفهوم «دیگری» در اندیشه فوکو باید اینگونه نوشت که او هرچند مستقیماً نظریه‌ای مستقل و منسجم درباره دیگری ارائه نداد اما مفهوم دیگری سازی در سرتاسر اندیشه‌اش حضور دارد و بسیاری از پژوهش‌های معاصر مفهوم دیگری را از نظریات فوکو استخراج کرده‌اند. فوکو از مفهوم طرد، دیگری‌سازی، کناره‌گیری و حذف سخن می‌راند و رویه‌های مختلفی را برای آن برمی‌شمارد. او سه دستگاه بزرگ طرد یا کنارگذاری مؤثر در فرایند دیگری سازی در گفتار را «سخن ممنوع، بخش‌بندی دیوانگی و ارادت به حقیقت می‌داند» (فوکو، ۱۳۸۰: ۲۲). منظور از سخن ممنوع، دستگاه ممنوعیت زبانی مربوط به روابط جنسی از قرن ۱۶ تا ۱۹ و نیز احتمالاً هر چیزی که براساس شرایط فرهنگی و اجتماعی جامعه تابو محسوب می‌شود. منظور از بخش‌بندی دیوانگی نیز «تضادی است که میان عقل و دیوانگی وجود دارد و سخن دیوانه به محض به زبان آمدن، پس زده می‌شده، یعنی رهسپار عدم می‌گردیده است» (همان: ۱۶). منظور از ارادت به حقیقت نیز بررسی این موضوع است که «گفتار کارآمد، گفتار توأم با مراسم و آداب و گفتار سرشار از قدرت‌ها و خطرهای چگونه توانسته است به تدریج در قالب تقسیم‌بندی میان دو نوع گفتار حقیقی و خطا تنظیم شود.» (همان: ۵۳ و ۵۴). «گفتار -چنانکه روانکاوی به ما نشان می‌دهد- فقط آن چیزی نیست که میل را آشکار می‌کند یا پنهان می‌دارد؛ بلکه در ضمن چیزی است که موضوع میل است و فقط آن چیزی که بیانگر مبارزه‌ها و دستگاه‌های سلطه‌گری است، نیست بلکه آن چیزی است که مبارزه برای آن یا از طریق آن صورت می‌گیرد، یعنی همان قدرتی که همه کس در صدد به چنگ آوردن آن است.» (فوکو، ۱۳۸۰: ۱۵) بر اساس نظریات فوکو، دیگری ساخته گفتمان‌های قدرت است و نه محصول طبیعی تفاوت‌ها. این پژوهش بر مبنای نظریات فوکو، جنگ را بر مبنای گفتمان قدرت مطالعه خواهد کرد و نیز نحوه بازنمایی اعمال قدرت و سلطه و نیز سازکارهای تنظیم‌گر را در رمان‌های مذکور، بررسی و تحلیل می‌کند.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ شکل‌گیری گفتمان‌های قدرت، مقاومت و آوارگی در سایه جنگ

از جمله اصلی‌ترین گفتمان‌هایی که در هنگام جنگ در جوامع شکل می‌گیرد، گفتمان مقاومت است. «فوکو به رابطه میان قدرت و مقاومت اشاره می‌کند و معتقد است آن دو به یکدیگر عمق می‌بخشند و مقاومت با شرایط معین و استراتژی‌های حساب شده به جرح و تعدیل قدرت می‌پردازد» (فوکو، ۱۳۹۰: ۳۶۵). در رمان زمین سوخته، وضعیت جامعه در هنگام تهاجم دشمن به تصویر کشیده شده است. مدت کوتاهی پس از انقلاب در حالی که هنوز ارتش سازماندهی

نشده و کشور از توان نظامی کافی برای مقابله با دشمن قوی برخوردار نیست، شهر بمباران می‌شود. در حالی که مردم با آشفتگی از خانه‌هایشان بیرون آمده‌اند، در همان وقت با توجه به افکار و عقاید و باور مردمی که به تازگی انقلاب کرده‌اند، گفتمان مبارزه و مقاومت در برابر گفتمان قدرت دشمن شکل می‌گیرد: «خشونت را با خشونت جواب می‌دیم. قلم پاشونو خرد می‌کنیم. باید از رو جسدمون بگذرن! پاشون به شهر برسه؟! آتیششون می‌زنیم!» (محمود، ۱۳۷۸: ۲۸) و مردم «...هیجان‌زده از جنگ حرف می‌زنند و از دفاع و از کوبیدن دشمن.

— سرش را مثل مار می‌کوبیم!

— تمام عراقی‌ها را تو یه قبرستان بزرگ چال می‌کنیم...

هیچ نشانی از دلهره در چهره‌ها نیست...» (محمود، ۱۳۷۸: ۲۱) نوجوانان محله هم برای مقابله با دشمن گروه تشکیل می‌دهند تا مقاومت پیش از آنکه به شکل عملی نمود یابد، به عنوان یک تفکر و ایدئولوژی مطرح می‌شود: «...گروه حجت یازده نفرن

—حجت؟ پسر عبدالله نجار؟! ...

—آره...پسر عبدالله نجار ... ولی ... اون که جسم و جانی نداره ...

— باشه ... فکرش خوب کار می‌کنه ... بچه‌ها قبولش دارن» (محمود، ۱۳۷۸: ۲۳).

در زمین سوخته اما قدرت در دو بخش مجزا تفکیک می‌شود: قدرت دشمن خارجی در جسارت حمله به ایران و قدرت ارتش داخلی که بدون آنکه هیچ کاری انجام دهد مدعی دفاع است و از مسلح ساختن مردم خودداری می‌کند تا گفتمان قدرت خود به خود سبب شکل‌گیری گفتمان مقاومت شود:

«...تمام ماشین‌های شهر خاکی‌رنگ شده‌اند. همه را با گل رس رنگ زده‌اند تا از دید هوایی پنهان باشند. حالا بی‌آنکه کسی چیزی یاد مردم شهر داده باشد را مقابله و راه مقاومت را به تدریج یاد می‌گیرند» (محمود، ۱۳۷۸: ۳۱). در زمین سوخته مقاومت در برابر دشمن با اجبار و اکراه همراه نیست؛ بلکه با غرور و تفاخر همراه است. نوجوانان پس از یک هفته آموزش فشرده صاحب اسلحه می‌شوند و همچون «سپاهیان ورزیده با رنگی از غرور و قامتی استوار» (همان: ۹۱) میدان‌داری شهرها را بر عهده می‌گیرند. گفتمان مقاومت همچنین نوع برخورد با دشمن (دیگری قوی و زورمند) را معین می‌سازد. شهری بی‌دفاع مورد تهاجم دشمن واقع شده است؛ اما مردم صرفاً به دفاع و مقاومت می‌پردازند و اعتقاد «با اسیرا نباید بدرفتاری کرد» (همان) و تأکید بر پایبندی به قوانین ژنو (در حالی که دشمن به تعهدات پایبند نبوده است) به خوبی تعیین‌کننده چگونگی گفتمان مقاومت در برابر دشمن است. همچنین دفاع و مقاومت محدود به قشر و جنس خاصی نیست و همگانی است. زنان و مردان (نوجوان، جوان، میانسال و سالخورده) در کنار

یکدیگر برای نبرد با دشمن آماده می‌شوند: «ننه باران، حرف که می‌زند دست‌های بزرگش را تکان می‌دهد. از پرسش که می‌گوید چشمان درشتش می‌درخشد. می‌گوید:

-عصرا میرم مسجد تفنگ یاد می‌گیرم.

مهدی پاپتی سر به سرش می‌گذارد:

- دیگه من و تو باید برا اون دنیا یاد بگیریم ...

نگاه تند ننه باران برمی‌گردد طرف مهدی ...» (محمود، ۱۳۷۸: ۹۸).

همچنین در این اثر دفاع و مقاومت با اتحاد و همدلی همراه است و مدافعان وطن در برابر عافیت‌طلبانی که تلاش می‌کنند خود را برای ترک شهر توجیه کنند، از اعتقاد و آرمان خود دفاع می‌کنند و نویسنده با تأکید بر مفاهیمی همچون سرزمین، وطن، خاک و غیره گفتمان ملی‌گرایانانه را با گفتمان مقاومت پیوند می‌دهد:

«میرم ... البته که میرم! ... مغز خر نخورده‌م که بمونم! جوانی از میان جمعیت صدایش درمی‌آید:

-اونایی که می‌مونن مغز خر خوردن؟! ...

-اونایی که جوشونو کف دستشون گذاشتن و رفتن جبهه مغز خر خوردن؟! ...

-آخه جوان کی با تو بود؟ (صدای جوان خش‌دار و نامهربان است):

- چرا اتفاقاً با من بودی! با برادر من بودی که همتی هفته قبل تو جبهه شهید شد. با رفیق‌ام بودی که شل و پل شدن و گوشه بیمارستان امروز شهید بشن یا فردا!

شکری می‌نشیند و دلخور می‌گوید:

-هر چی گفتم غلط کردم!» (محمود، ۱۳۷۸: ۱۱۲).

«برای مدت‌های مدیدی قدرت و سوپرکتیوتیو دو قطب اساساً متضاد در نظر گرفته شده‌اند. قدرت مقوله‌ای تلقی شده است که صرفاً از طریق سرکوب سوپرکتیوتیو بنیادین عمل می‌کند. فرض بر این است که قدرت برای آنکه عمل کند باید نهایتاً سوپرکتیوتیو را خرد و نابود کند. در چنین بینشی، سوژه هر از گاهی از مبارزه‌ای شجاعانه علیه قدرت سر بر می‌آورد؛ اما پیوسته به عقب رانده می‌شود. این عقب راندن اغلب با خشونت تمام و خون‌ریزی صورت می‌گیرد؛ اما ابزارهای دیگری نیز وجود دارد و گاهی تهدید به اعمال زور برای مهار شورش احتمالی کفایت می‌کند» (میلر، ۱۳۸۲: ۹) این امر را در زمین سوخته می‌توان در هجوم مردم به پاسگاه برای دریافت اسلحه و صدای افسر جوان مسلحی نشان داد که با تهدید و زور و اجبار آنان را پراکنده می‌سازد.

هر چند پس از دفاع مردم و حضور آگاهانه‌شان در جبهه‌ها، گفتمان قدرت دولت کم کم به

حاشیه می‌رود به گونه‌ای که دولت اختیار حل مشکلات مربوط به جنگ را به هرطریقی که مردم تشخیص دهند، به خود آنان واگذار می‌کند. از جمله این موارد استراتژی مقابله با دزدها در روزهای جنگ است: «دولت اعلام کرده که خود مردم شهر باید همت کنند و دزدا را بگیرند و خودشونم اعدامشون کنند!» (ص ۱۸۸). فوکو همچنین در تقابل با قدرت از مبارزه‌ای متقاطع سخن به میان می‌آورد که بی‌مقدمه و بی‌رویه است و موقعیت فرد را زیر سؤال می‌برد (اسپکتور، ۱۳۸۲: ۲۲۹). در زمین سوخته این مبارزه متقاطع توسط فردی علیه بی‌عدالتی صورت می‌گیرد. در میانه آشوب جنگ در حالی که بسیاری از مردم شهر برای تهیه بلیت به راه آهن هجوم آورده‌اند و روزهای پیاپی وقتشان را صرف تهیه بلیت کرده‌اند و ناکام مانده‌اند، عده‌ای به واسطه آشنایی با کارمندان راه آهن بدون زحمت و دردسر صاحب بلیت می‌شوند. در این میان پیرمردی که شاهد این بی‌عدالتی است تنها با پرسشی سراسر اعتراض، مقاومت خود را نشان می‌دهد و تنها با همان پرسش موقعیت فرد را به خطر می‌اندازد:

«چشمم می‌افتد به پیرمردی که کمی دورتر نگاهمان می‌کند عجرش با لنگ‌های بلندش می‌راند به طرف نخل‌ها ... صدای پیرمرد حواسم را به خود می‌گیرد.

— بهت تریاک داد یا بلیت؟

چشمان پیرمرد آبچکان است. موی سرش پاک سفید است. دندان‌های پیشینش افتاده است. با سماجت نگاهم می‌کند.

— چی میگی پدر؟

— خودت میفهمی چی می‌گم ...» (محمود، ۱۳۷۸: ۶۱)

گفتمان قدرت و زور سبب شکل گرفتن مقاومت و مبارزه شده است. در این مبارزه بی‌مقدمه، فرد در برابر قدرت، فاقد توان جسمی و ضعیف است؛ اما جسارت دارد و با جسارت خود موقعیت قدرت — یعنی دست‌یافتن به بلیت — را متزلزل می‌سازد. فوکو معتقد است: «عمل قدرت نه یک عمل جنگی است و نه یک عمل حقوقی بلکه از مقوله هدایت رفتارهاست ... قدرت عملی در برابر اعمال ممکن است که اشکال گوناگون به خود می‌گیرد. اغلب ترغیب و القا می‌کند، منصرف می‌کند، احتمال را بیش و کم می‌کند؛ اما کمتر جلوگیری و منع می‌کند و منصرف می‌سازد» (اسپکتور، ۱۳۸۲: ۲۳۱). در *رجال فی‌الشمس* نیز اعمال قدرت، واکنش سوژه را در پی دارد؛ اما هرگز توانایی ایجاد شکاف در گفتمان قدرت را ندارد و به سرعت تسلیم قدرت حاکم می‌گردد تا هرگز مقاومت به مفهوم واقعی آن شکل نگیرد:

«تخفزی فی مکانه لبرهه وجیزه، ولكنها کانت کافیه لیکتشف فیها عبث أیه محاولة یقوم بها لترمیم کرامته، بل إنه أحس — حتی عظامه — بأنه قد أخطأ خطأ لا یغتفر، فأخذ یمضغ ذله و

علامات الأصابع فوق خده الأيسر تلتهب...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۳۷)؛ (ترجمه: لحظه‌ای کوتاه در جای خود ماند، اما در همین لحظه کوتاه دریافت که نه تنها هرگونه تلاش برای بازگرداندن عزت نفس و غرورش بیهوده است؛ بلکه تا مغز استخوانش حس کرد که مرتکب گناهی نابخشودنی شده است، به همین جهت ذلت خویش را فروخورد، در حالی که جای انگشتان مرد برگونه چپش می‌سوخت ...).

در این اثر گفتمان قدرت و مقاومت با آنچه در زمین سوخته رخ داده تفاوت‌های قابل توجهی دارد که ناشی از نوع عقاید متفاوت نسبت به جنگ در ایران و فلسطین است. در رمان رجال فی/الشمس تصویر جنگ به شدت منفی است و به نظر می‌رسد با اندیشه دفاع مقدس در زمین سوخته در تضاد است. به عنوان نمونه در این اثر، زخمی‌های جنگ در نزد مردم حرمت چندانی ندارند، سربار خانواده محسوب می‌شوند و آسیب‌دیدگان جنگ در این اثر با تعبیر «چالاق شدن» توصیف می‌شوند:

«لقد عرض عليه صديقه القديم والد شفيقه أن يتزوجها... و أبو شفيقه يريد شيئاً واحداً: أن يلقي حمل ابنته- التي فقدت ساقها اليمنى أثناء قصف يافا- على كاهل زوج... لقد فكر والدي بالأمر: لو أجر غرفتين وسكن مع زوجته الكسحاء في الثلاثه أذن لعاش ماتبقى له من الحياه مستقراً غير ملاحق بأيما شيء...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۴۳) (ترجمه: دوست قدیمی‌اش، پدر شفیقه، به او پیشنهاد کرد که با دخترش ازدواج کند ... پدر شفیقه فقط یک چیز می‌خواست: اینکه بار دخترش را- که پای راستش را هنگام بمباران یافا از دست داده بود- روی گرده شوهرش بیندازد ... پدرم پیش خودش فکر کرد: اگر دو اتاق را اجاره می‌داد و با زن چلاقش در سومی سکونت می‌کرد بی هیچ دردسری راحت و آسوده، بقیه زندگی‌اش را به سر می‌آورد ...).

در این اثر وطن‌پرستی و دفاع از وطن و مقاومت در برابر متجاوز ستایش‌آمیز نیست؛ بلکه پیامدهای جنگ بر زندگی مدافعان تجربه احساساتی چون سرافکندگی، شرم و ناتوانی است و دفاع نه تنها مقدس نبوده بلکه فرد بخاطر آن، به سرزنش خود می‌پردازد. از جمله این مدافعان ابوالخیزران است که مردانگی‌اش را به‌خاطر انفجار یک بمب در جنگ از دست داده است:

«و الألم الرهيب يتلوى بين فخذيه... كانت، ثمة، امرأة تساعد الأطباء. كلما يتذكر ذلك يعقب وجهه بالخجل... ثم ماذا نفعتك الوطنية؟ لقد صرفت حياتك مغامراً، وها أنت ذا أعجز من أن تنام إلى جانب امرأة...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۸۹)؛ (ترجمه: درد وحشتناک میان دو رانش می‌پیچد... آنجا زنی بود که به پزشکان کمک می‌کرد. هرگاه این را به یاد می‌آورد شرم بر چهره‌اش می‌نشست ... میهن‌پرستی به چه درد خورد؟ زندگی‌ات را به ماجراجویی گذراندی،

عاقبتش این است که می‌بینی؛ ناتوان‌تر از آنی که کنار زنی بخوابی...).

آوارگی دیگر گفتمانی است که در جنگ‌ها شکل می‌گیرد. در زمین سوخته این گفتمان با مفهوم آبرو در تضاد است. مردم هر کجا از آوارگی‌شان سخن می‌گویند آن را با زندگی آبرومندانه‌شان در تضاد می‌دانند: «... حالام بعد از شصت-هفتادسال زندگی با آبرو، دربه‌در شده» (محمود، ۱۳۷۸: ۱۱۹) و یا «پیرمردی که انگار تنگی نفس دارد و خیس عرق است به دیوار تکیه می‌دهد، آرام تو سر خود می‌زند و زمزمه می‌کند: خانه خراب شدیم. بعد از یه عمر آبروداری دربه‌در شدیم!» (همان: ۲۵) و تلاش می‌کنند مفهوم آوارگی را به گونه دیگری بازتعریف کنند: «مادر که دربه‌در نیست. بچه‌ها باهاش هستند. صابر هست و تازه تهران، خانه داداداشم هست» (همان: ۱۲۰). در آغاز جنگ وقتی محله‌ای بمباران می‌شود ساکنان محله به محله دیگری می‌روند و مفهوم آواره محدود به آوارگی در شهر است (ر.ک: محمود، ۱۳۷۸: ۳۴) و سپس با سپری شدن روزهای دیگر، آوارگان جنگ جنوب به دیگر شهرهای ایران می‌رسند: «فرار می‌گذاریم که کله سحر راه بیفتند و بروند خرم‌آباد. شهاب می‌گوید نشد، میرم بروجرد. اونجام نشد بمونم میرم کرج. شهاب باید از راه شوشتر برود که بعد برود دزفول و بعد برود اندیمشک و بعد بیفتند تو جاده لرستان...» (همان: ۴۲ و ۴۳). به نظر می‌رسد یکی از دلایل اصلی تصمیم مردم به ترک شهر، بی‌توجهی و بی‌تفاوتی دولت به دفاع و نیز مطرح شدن شبهه خیانت و بی‌اعتمادی مردم نسبت به دولت باشد: «من فردا صبح راه می‌افتم چون اصلاً دلم نمی‌خواد فدای سهل‌انگاری حضرات بشم» (همان: ۳۶) و اینگونه گفتمان دولت در شکل‌گیری گفتمان آوارگی ایفای نقش می‌کند. در زمین سوخته هرچند گفتمان آوارگی برجسته است؛ اما به دلیل باور مردمی درباره تقدس دفاع و نیز از آنجا که ترک شهر و آوارگی در اذهان مردم به مثابه فرار تلقی می‌شود و سرزنش‌های گفتمانی بسیاری را به همراه دارد، بسیاری از مردم، شهر را ترک نمی‌کنند و مقاومت در برابر موشک و خمپاره و نیز مرگ را به فرار ترجیح می‌دهند: «همینجا بمیرم بهتره.

—زیر موشک؟ با خمپاره؟

—صد شرف داره تا مته غربتی‌ها دربه‌در باشم و مردم بدوبیراه بارم کنن!» (همان: ۸۹). نکته دیگر آنکه در رمان زمین سوخته، گفتمان آوارگی پایدار و غالب نیست؛ بلکه مردم در میانه جنگ به خانه‌هایشان بازمی‌گردند؛ چرا که آنها حاضر نیستند حتی به قیمت حفظ جان‌شان، آوارگی را —که با خفت و خواری همراه است— تحمل کنند و در باور ایمانی آنان، مرگ با عزت از زندگی با ذلت بهتر است (همان: ۲۲۹).

به نظر می‌رسد چهره آواره در این دو اثر متفاوت است. در زمین سوخته آوارگان زنان و کودکانی هستند که باید از بمب و خمپاره دور بمانند؛ درحالی‌که در *رجال فی الشمس* مردم برای

دست‌یابی به شرایط اقتصادی بهتر وطن را ترک می‌کنند و آوارگان مردانی هستند که باید برای رفاه خانواده‌شان در غربت بکوشند:

«أیام قليلة ویصل إلى الكويت... إذا ساعده زكريا كان ذلك أفضل، إذا تجاهله فلسوف يعرف كيف يهتدى إلى أول الطريق كما اهتدى الكثيرون ... ولسوف يرسل كل قرش يحصله إلى أمه ...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۴۹). (ترجمه: چند روز دیگر به کویت می‌رسد... اگر زکریا به او کمک کند چه بهتر، اگر هم خودش را به آن راه بزند، مثل خیلی‌های دیگر یاد می‌گیرد که چطور از اول شروع کند... تمام پول‌هایش را تا دینار آخر برای مادرش می‌فرستد).

آوارگان در رجال فی الشمس هرگونه خواری و خفت و شرایط دشواری را فقط برای خروج از وطن تحمل می‌کنند و آنان در نهایت می‌پذیرند در مخزن‌های آب ماشین یک قاچاقچی بمانند تا بتوانند از مرز عبور کنند (همان: ۷۵) و این در حالی است که آنان می‌دانند بسیاری از آوارگان هرگز به مقصد نمی‌رسند و قاچاقچیان پس از آنکه پولشان را گرفتند، در میانه راه رهایشان می‌کنند:

«.... لی ابن عم یدعی حسنین، هرب مرة عبر الحدود، و بعد مسیر أكثر من عشر ساعات، حلّ الظلام... عندها أسار المهرب إلى مجموعة من الأضواء البعيدة و قال: تلك هي الكويت... تصلونها بعد مسيره نصف ساعة... أتدري ما الذي حدث؟ لم تكن تلك الكويت. كانت قرية عراقية نائية! استطیع أن أروي لك آلافاً من القصص المشابهة...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۷۰). (ترجمه: پسر عمویی دارم به اسم حسنین، یکبار او را قاچاقی از مرز عبور دادند؛ پس از ده ساعت راهپیمایی هوا تاریک شد. در همان موقع قاچاقچی به چند چراغ در فاصله دور اشاره کرد و گفت: آنجا کویت است. بعد از نیم ساعت به آنجا می‌رسی ... می‌دانی چه شد؟ آنجا کویت نبود. یکی از قریه‌های دور عراقی بود. از این قصه‌ها می‌توانم هزاران نمونه برای تو تعریف کنم ...).

در حقیقت چهره آواره در رجال فی الشمس چهره یک قربانی ابدی است و همه شخصیت‌های اصلی داستان آوارگانی هستند که هر کدام خود به نوعی قربانیان سلطه یهود بر سرزمینشان هستند و داستان با مرگ غم‌انگیز آنان (خفه شدن در مخزن‌های آب پیش از رسیدن به مقصد) به پایان می‌رسد تا تأکیدی بر دردناکی هر چه تمامتر قصه آوارگان در این اثر باشد.

۲-۲ حکومت‌مندی در دو اثر

به عقیده فوکو «مطالعه قدرت با نگاه به چهره بیرونی آن، در جایی که به طور مستقیم و بی‌واسطه به هدف آن، مقصد آن، قلمرو و کاربست آن، یا به عبارتی مکان‌هایی که خود را جای

می‌دهد و آثار واقعی‌اش را تولید می‌کند، متصل می‌شود و پرسش این است که در فرایندهای مستمر و لاینقطعی که بدن‌ها را به انقیاد در می‌آورد، ژست‌ها را جهت می‌بخشد و اشکال رفتار را تنظیم می‌کند، چه رخ می‌دهد؟» (فوکو، ۱۳۹۰: ۶۹). بر اساس اندیشه فوکو، حکومت‌مندی در حقیقت فقط اداره دولت نیست بلکه هدایت رفتار دیگران است و قدرتی است که هدف اصلی آن، مدیریت جمعیت است. در زمین سوخته در بحبوحه جنگ بسیاری از مردم از ترس بخشنامه استانداری حاضر به ترک شهری نمی‌شوند که دائماً موشک‌باران می‌شود:

«... و استاندار بخشنامه کرد هر کس کارش را ترک کند تحویل دادگاه زمان جنگ خواهد شد، ادارات کمابیش باز شد؛ اما هیچ کاری از پیش نمی‌رود... خیلی از کارمندان تو اداره زندگی می‌کنند. وقتی که استاندار مجبورشان کرد بمانند...» (محمود، ۱۳۷۸: ۸۰ و ۸۱) همچنین اطلاعیه‌های ستاد مشترک ارتش در جنگ که دائماً از طریق رادیو به مردم اعلام می‌شود، نوعی بازنمایی نحوه اعمال قدرت است و مردم علیرغم نادرست پنداشتن آن، چاره‌ای جز عمل کردن به آن ندارند (همان: ۱۱۰ و ۱۱۱). در حکومت‌مندی، مردم (جمعیت) موضوع اصلی حکمرانی است و دولت‌ها تلاش می‌کنند جمعیت را از طریق اعمال سیاست‌های مختلف مدیریت کنند که در اینجا این اعمال مدیریت از طریق تهدید صورت می‌گیرد. در میانه جنگ، کمیته و سپاه پاسداران مسئول برقراری نظم و امنیت هستند و به تعیین مجازات مجرمان می‌پردازند. نحوه اعمال قدرت آنها از طریق مواخذه مجرمان و گاه زندانی کردن است. در زمین سوخته پس از آنکه ننه باران بدون هماهنگی با کمیته، دزدان را تیرباران می‌کند، پاسدارها او را زندانی می‌کنند و اعمال قدرت از طریق مجازات زندان صورت می‌گیرد (محمود، ۱۳۷۸: ۲۹۰). قابل ذکر است که در این اثر حکومت‌مندی در چند سطح صورت می‌گیرد و علاوه بر مدیریت جمعیت از طریق سپاه و بسیج، می‌توان به تبدیل شهروندان به سوژه‌های جنگ (سوژه‌سازی سیاسی) نیز اشاره کرد که دیگر سطح حکومت‌مندی در این اثر است و طی آن جوانان شهر به رزمنده و مردم عادی به نیروهای پشتیبانی جنگ تبدیل می‌شوند: «...از باران چی...؟ خبر داری؟»

-تو جیهه‌س ننه... باران شده فرمانده یه دسته و مته شیر نر به این کافرای خدانشناس حمله می‌کنه» (همان: ۹۷ و ۹۸). در حقیقت در این اثر سوژه‌ها به شهروندان مقاوم و مبارز تبدیل شده‌اند. در *رجال فی الشمس*، قدرت در سطح محدودتر اما با شدت بیشتر اعمال شده و از آن مرد قاچاقچی است که فلسطینی‌ها برای ترک سرزمینشان و دست یافتن به شرایط بهتر، دست به دامان او شده‌اند تا آنها را از آنجا خارج کند. او بر اساس گفتمان فوکو به شیوه‌های مختلف اعمال قدرت می‌کند و مراجعه‌کنندگان مجبور به پذیرش و انقیاد در برابر او هستند؛ اما روش اعمال قدرت او توسل به زور نیست؛ بلکه به نرمی و با استفاده از استراتژی‌های مختلف صورت می‌گیرد.

از جمله روش‌های اعمال قدرت مرد قاچاقچی برای مدیریت جمعیت آواره فلسطینی، استفاده از حربۀ فریب و نیز ترس و تهدید و ارائه پیشنهادات و ذکر شروطی که مراجعه‌کننده مجبور به پذیرش آن است و نیز تأکید بر قطعی بودن تحقق هدف فرد است:

«سآخذ منك عشرين ديناراً... وسوف تجد نفسك في بغداد... - عشرون ديناراً؟ - نعم! و عليك ايضاً أن تساعدني طوال الطريق... - ولكن... عشرين ديناراً؟ نظر إليه أبو العبد بالحاح، ثم انفجر: - إنني أنقذ حياتك بعشرين ديناراً... أتحسب أنك ستمضي عمرك مختفياً هنا؟ غداً يلقون القبض عليك... - ولكن من أين... من أين أحضر لك عشرين ديناراً؟ - استدن... استدن، أي صديق بوسعه أن يعطيك عشرين ديناراً إذا عرف بأنك ستسافر إلى الكويت... - عشرون ديناراً؟ - عشرون... عشرون... - إلى بغداد؟ - مباشرة» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۲۲) (ترجمه: بیست دینار از تو می‌گیرم... خودت را در بغداد خواهی یافت.

- بیست دینار؟

- بله، و در راه هم باید به من کمک کنی...

- اما... بیست دینار؟ ابوالعبد مصرانه به او نگاه کرد؛ بعد فریاد کشید که:

- با بیست دینار زندگی‌ات را نجات می‌دهم... فکر می‌کنی می‌توانی در اینجا مخفیانه زندگی کنی؟ فردا تو را دستگیر می‌کنند...

- اما از کجا؟ از کجا بیست دینار برای تو تهیه کنم؟

- قرض کن... قرض کن، اگر بدانند که به کویت می‌روی هر دوستی حاضر است بیست دینار به تو بدهد...

- بیست دینار؟

- بیست دینار... بیست...

- تا بغداد؟

- مستقیماً).

در حقیقت در این اثر، شخصیت‌ها - بر خلاف زمین سوخته که به سوژه‌های مقاوم بدل شده‌اند - به سوژه‌های سرگردان و بی‌پناه تبدیل می‌شوند؛ چرا که آنان از هرگونه حمایت نهادهای مختلف (دولتی) محروم‌اند و در حقیقت غیاب قدرت سیاسی (دولت‌مردان عرب) سبب احساس بی‌پناهی و نیز سردرگمی، فرار و آوارگی سوژه‌ها شده است.

۳-۲ زیست قدرت در دو اثر

زیست- قدرت در زمین سوخته مردم را مجبور به تبعیت می‌کند؛ اما آنها دائماً اعتراض خود را بیان می‌کنند. مهم‌ترین آنها اعتراض و نفرین به کل شعبان- کاسب محل- است که در روزهای جنگ به عنوان تنها مغازه‌دار، اجناس خود را به چند برابر قیمت می‌فروشد. این در حالی است که آنها کاملاً تابع قدرت انضباطی فوکو هستند و جلوی در مغازه به صف ایستاده‌اند: «جلو مغازه کل شعبان شلوغ است. قیمت‌ها دو سه برابر شده است. اهل محل غر می‌زنند و بد و بیراه می‌گویند.

- الهی که همه‌ش پول دوا و دکتر بشه

- مرتیکه انگار نه انگار که مردم بیکارن و گرفتار

- نه خدا را میشناسه نه بنده خدا را

- جزاش را میبینم...» (محمود، ۱۳۷۸: ۱۱۶). زیست- قدرت کل شعبان با گران‌فروشی او به عنوان تنها مغازه در روزهای جنگ در متن رمان زمین سوخته ظاهر شده است. مردم در این شبکه زیست- قدرت اما تسلیم نمی‌شوند و پس از اعتراض‌های پیاپی سرانجام با غارت مغازه کل شعبان به خلق معنا می‌پردازند: «همه مردم محل و عده زیادی از محله‌های دیگر هجوم برده‌اند به دکان کل شعبان و دارند غارتش می‌کنند... مردم مغازه را و انبار کل شعبان را خالی کرده‌اند... خیال می‌کنی مردم دیگه طاقت میارن کسی بهشون زور بگه؟...» (همان: ۲۰۱). اما اصلی‌ترین بحث در زیست قدرت در این اثر مربوط به مرگ شخصیت‌هاست. در زمین سوخته مرگ شخصیت‌ها طبیعی نیست؛ بلکه توسط قدرت مسلط بر آنها تحمیل می‌شود. مردم مجبور به دفاع از سرزمینشان در برابر قدرت مسلط هستند. آنها شهید و جانباز می‌شوند. بدن‌ها مجروح و تکه تکه می‌شوند (ر.ک: محمود، ۱۳۷۸: ۱۱۴) اما تسلیم نمی‌شوند. به عقیده فوکو «دلیل توسعه این همه روابط قدرت، نظام‌های کنترل و اشکال نظارت هم، دقیقاً آن است که قدرت همیشه ناتوان بوده است. وجود مناسبات قدرت بر انبوهی از نقاط مقاومت استوار است. نقاط مقاومت در همه جای قدرت حضور دارند و نقش رقیب، آماج، تکیه‌گاه یا دستاویز را در مناسبات قدرت بازی می‌کنند» (فوکو، ۱۳۹۰: ۳۶۵ و ۳۶۶). تسلیم ناپذیری مردم در برابر قدرت حاکم و شکل‌گیری نقاط مقاومت بیانگر همان جمله کلیدی فوکو در ناتوانی همیشه قدرت‌هاست.

بنابر اندیشه فوکو نظریه حاکمیت در دستگاه حقوقی تجلی پیدا می‌کند و با کدهای حقوقی تکمیل می‌شود. یعنی قیدوبندهای انضباطی به منزله سازکارهای سلطه عمل می‌کنند. «انضباط‌ها، کد قانونی مقرر نمی‌کنند، بلکه کد بهنجارسازی مقرر می‌کنند و الزاماً به افقی تثوریک اشاره دارند.» (ر.ک: فوکو، ۱۳۹۰: ۷۹ و ۸۰). در زمین سوخته دولت پس از آنکه از طریق بخشنامه‌های تهدیدآمیز (کدهای بهنجارسازی) از طریق استانداری مانع از خروج کارکنان ادارات

می‌شود، مردم درون شبکه زیست قدرت، دست به خلق معنا می‌زنند و با همان شرایط به دفاع می‌پردازند: «بچه‌های خرمشهر، با سه راهی و کوکتل مولوتف به استقبال تانک‌ها می‌روند. سینه‌خیز تا صد قدمی تانک‌ها پیش می‌روند و با آر-پی-جی - هفت، تانک‌ها را به آتش می‌کشند... هر چند دشمن شقاوت به خرج دهد جوان‌ها جری‌تر و سرسخت‌تر می‌شوند» (محمود، ۱۳۷۸: ۸۹ و ۹۰) در این اثر افراد در تجربه جنگی به سوژه-قهرمان تبدیل می‌شوند که خانواده و آشنایان با افتخار از آنان یاد می‌کنند و کشته شدن در جنگ با مفهوم شهید و قرار گرفتن در گفتمان مذهبی تعریف می‌شود و آرزوی محشور شدن با شهدای کربلا، بازماندگان شهدا را در تحمل دیدن «بدن‌های قطعه قطعه شهدا» (همان: ۱۱۳ و ۱۱۴) شکایا می‌سازد. در این اثر بدن‌ها در معرض مرگ و نابودی قرار می‌گیرند و در حالی که این مرگ هرگز عادی نیست، رفته رفته به یک پدیده عادی تبدیل می‌شود که مردم کاملاً آن را پذیرفته‌اند. در حقیقت، مرگ در این اثر ساختاری است و در خلال جنگ و در مواجهه با قدرت سیاسی برتر (دشمن)، بدن انسان به بدن آسیب‌پذیر سیاسی تبدیل شده است. در *رجال فی/شمس* اما شیوه عمل گفتمانی سوژه‌ها در شبکه زیست-قدرت، تسلیم و پذیرش است. کدهای انضباطی در بستر محدود و در رابطه شخصی افراد وضع می‌شود؛ بنابراین فرد در مواجهه با آن، به جای مقاومت، احساس تنهایی و شکست می‌کند. در این اثر نیز همچون زمین سوخته، مرگ شخصیت‌ها به شیوه طبیعی نیست. سوژه‌ها در مخزن آب و در هنگام فرار خفه می‌شوند در حالی که حتی در هنگام مرگ و احساس خفگی نیز هرگز برای نجات خود هیچ تلاشی ندارند.

«-لماذا لم تدقوا جدران الخزان؟ لماذا لم تقولوا؟ لماذا...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۱۰۹)؛ (ترجمه:

چرا بر دیوارهای مخزن نکوبیدید؟ چرا چیزی نگفتید؟ چرا؟)

در این اثر نیز، ساختار سیاسی و اجتماعی، جامعه آوارگان فلسطینی را در معرض مرگ قرار داده است. فضای بسته تانک‌های خالی آب که مرگ شخصیت‌های داستان در آن رخ می‌دهد، نیز می‌تواند نمادی از زیست قدرت (فضای بسته قدرت) باشد و در پایان داستان، پرسش اساسی «چرا بر دیوارهای مخزن نکوبیدند؟» در حقیقت نقدی است بر سکوت قربانیان در زیست قدرت سیاسی.

۲-۴ بازتاب «دیگری» در گفتمان‌های دو اثر:

در نظریه‌های گفتمانی «دیگری» همیشه در نسبت با یک مرکز یا هنجار تعریف می‌شود. این بدان معنی است که وقتی گروهی دیگری نامیده می‌شود در حقیقت در برابر یک نظم مسلط، هویت غالب و یا ساختار قدرت قرار گرفته است. «گفتمان پیوسته غیر خودش را مشخص می‌کند

و انسجام درونی‌اش را وامدار وجود غیر است؛ زیرا هنگامی که یک گفتمان اظهار می‌دارد که چه چیزی نیست، هویتش آشکار می‌شود. به عبارت دیگر گفتمان‌ها برای تعیین هویتشان اقدام به غیریت‌سازی با سایر گفتمان‌های رقیب و ایجاد دگره‌هویی برای خود می‌کنند» (سعیدی، ۱۳۹۵: ۲۸). در رمان زمین سوخته اصلی‌ترین تقابل گفتمانی، تقابل ایرانی و عراقی است که نویسنده در همان آغاز داستان با معرفی دیگری که در مرز صف کشیده، در حقیقت در پی تأکید بر گفتمان ایرانی است؛ اما این دیگری چه ویژگی‌هایی دارد؟ «عراقی» یک دیگری قدرتمند است؛ چرا که صاحب ابزارهای پیشرفته جنگی همچون تانک است که ایران فاقد آن است (محمود، ۱۳۷۸: ۱۱)؛ بنابراین سخن گفتن از دیگری قدرتمند باعث ایجاد ترس در دل‌های مردم می‌شود: «انگار که دیگر حرف از شایعه گذشته است. اگر خبر روزنامه درست باشد، اگر شیخ طعیمه راست گفته باشد و اگر عراقی‌ها تانک‌هایشان را تو مرز مستقر کرده باشند و کسی جلوشان در نیاید فردا به پاسگاه‌های دیگر حمله می‌کنند و بعد... خدا به خوزستان رحم کند که در خط مقدم جبهه قرار دارد» (همان: ۱۷). این دیگری قدرتمند برای پیشبرد اهداف نظامی خود از جاسوس استفاده می‌کند (همان: ۱۱)، همچنین پیمان‌شکن است و قراردادهای یک‌طرفه نقض می‌کند.

ایجاد رعب و وحشت و تهدید از دیگر استراتژی‌های دیگری (دشمن) است که با خشونت، بی‌رحمی و ناجوانمردی نیز همراه می‌شود (همان: ۷۵). نویسنده برای معرفی دیگری (دشمن) از گفتمان مذهبی و واقعه عاشورا بهره می‌گیرد. تشبیه قیافه اسیران عراقی و صدام به شمر ذوالجوشن و یزید (همان: ۹۳) و استفاده از تعبیر «کافرهای خدانشناس» (همان: ۹۸) برای دیگری و انتخاب نام (گروه حر) برای مدافعان وطن و «یکپارچه ایمان بودن» (همان: ۱۸۴) ضمن برجسته ساختن پلیدی و خباثت دشمن، مظلومیت و بی‌دفاعی، ایمان و نیز برحق بودن مردم جنوب را آشکار می‌سازد.

هرچند مهم‌ترین دیگری مطرح شده در این اثر، دشمن عراقی است؛ اما به نظر می‌رسد نویسنده به تقابل دو گفتمان دولت و ملت نیز اشاره کرده است. در حالی که مردم خوزستان خبر حمله دشمن و بمباران فرودگاه اهواز را زمزمه می‌کنند، رادیو و تلویزیون ایران ابداً درباره آن سخنی نمی‌گویند؛ بنابراین مردم تلاش می‌کنند اخبار را از تلویزیون بصره دنبال کنند: «...اگر فرودگاه اهواز رو زدن پس چرا رادیو چیزی نمی‌گه؟» (محمود، ۱۳۷۸: ۱۸) یا «تانک‌های عراقی تو مرز ایران مستقر شده‌اند».

— خو، اگه ئی راست باشه پَ چرا هیشکه هیچی نمی‌گه؟... .

— کی باید بگه؟

به پیشانی بلندش چین می‌افتد و می‌گوید:

-دولت، رئیس جمهور... نمی‌دونم، مسئولین مملکتی.

- اینا چی باید بکن؟

صابر روزنامه را از دستم می‌گیرد و می‌گوید:

-آدم که مثل کبک سرش را تو برف نباید بکنه...

الان ده-پونزده روز بیشتره که ئی شایعه هست...

- همچین شایعه‌م نیست. حالا دیگه همه می‌دونن که عراق تو مرز داره یه کارائی می‌کنه...

همه می‌دونن الا دولت! (محمود، ۱۳۷۸: ۲۰، ۷۸، ۸)

همانگونه که اشاره شد دیگری در برابر ساختار قدرت تعریف می‌شود. در این اثر نیز شهروند حاشیه‌نشین جنوب و مردم جنگ‌زده خوزستان در آغاز در برابر قدرت سیاسی دولت (گفتمان مسلط)، احساس یک سوژه‌طردشده (دیگری) را دارند؛ اما در این اثر و در سطح روایی داستان، صدای مسلط صدای مردم است و آنان خود با مقاومتشان امکان سخن گفتن و دیده شدن را فراهم می‌سازند. در حقیقت آنچه در این تقابل (گفتمان دولت و ملت) به حاشیه می‌رود و صدایش خاموش می‌شود، ساختار حاکم (دولت) است.

در *رجال فی‌الشمس* نیز شاید اصلی‌ترین «دیگری» معرفی شده (دشمن متجاوز)، یهود است که ذلت و بدبختی و ننگ را برای ده بیچاره (مردم فلسطین) به ارمغان آورده است و همه آنان که پیش از هجوم یهود از دنیا رفته‌اند، خوشبخت و سعادتمند بوده‌اند: «يا رحمه الله عليك! لا شك أنك ذو حظوه عند الله حين جعلك تموت قبل ليلة واحدة من سقوط القرية المسكينة في أيدي اليهود... يا الله! أتوجد ثمة نعمة الهية أكبر من هذه؟... وفرت على نفسك الذل والمسكنة و أنقذت شيخوختك من العار...» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۱۱)؛ (ترجمه: خدا تو را بیامرزدا! بی‌تردید بخت یارت بود و عزیز خدا بودی که درست یک شب پیش از سقوط ده بیچاره به دست یهود، مُردی... خداوند! نعمتی بزرگتر از این هم هست؟ خودت را از ذلت و بدبختی خلاص کردی و سر پیری از ننگ نجات یافتی).

در این اثر گفتمان یهود به عنوان پس‌زمینه اصلی وقوع رویدادهای داستان قرار گرفته است و نمود چندانانی در متن ندارد. همچنین دیگر «دیگری» برجسته در *رجال فی‌الشمس*، مردان قاچاقچی است که در تقابل با مردم فلسطین (هویت غالب) قرار دارد. مردان قاچاقچی بسیار بی‌رحم و خشن فریبکار و سواستفاده‌گر هستند و دائماً با زبان تحقیر و تمسخر و زور و تهدید و ناسزا با فلسطینی‌ها سخن می‌رانند. در حقیقت آنان با وعده دروغین نجات فلسطینی‌های بی‌پناه و سخن راندن از امید واهی دستیابی به پول بیشتر در کویت، آنان را تشویق می‌کنند از آشنایان قرض بگیرند و هزینه سفرشان- مبالغ هنگفتی که قاچاقچیان تعیین کرده‌اند- فراهم سازند و

اینگونه بی‌پناهی و فقر و تنگدستی فلسطینی‌ها را دستمایه کسب سرمایه هنگفتی برای خود قرار دهند:

«قالوا إِنَّ سَعَرَ الْوَاحِدِ خَمْسَةُ دَنَانِيرَ . -خمسہ دنانیر؟ ها ها ها! كان ذلك قبل أن تزف حواء إلى آدم.... -ترید آن تشکونی إلى الشرطه یا ابن ال.. وهوت اليد الثقيله فوق خده...-إذهب وقل للقواويد إنني ضربتك...تشکونی للشرطه؟» (کنفانی، ۲۰۱۵: ۳۶ و ۳۷)؛ (ترجمه: به من گفتند که نرخ هر نفر پنج دینار است.

—پنج دینار؟ ها ها ها! این مال وقتی بود که هنوز حوا با آدم ازدواج نکرده بود ... می‌خواهی از دست من به کلانتری شکایت کنی مادر... و دست سنگین روی گونه‌ او فرود آمد... برو به آن بی‌غیرتان بگو که کتکت زدم... از دست من به کلانتری شکایت می‌کنی؟).

اما در این اثر بر خلاف زمین سوخته و در اصلی‌ترین تقابل داستان یعنی تقابل مردم جنگ‌زده و آواره فلسطین با ساختار حاکم، مردم به یک دیگری خاموش، طرد و حذف شده تبدیل می‌شوند که نه تنها هرگز صدایی در روایت ندارد بلکه روایت با مرگ خاموش و حذف کامل آنان به پایان می‌رسد. در حقیقت غسان کنفانی در این اثر صرفاً به برجسته ساختن نقش دشمن به عنوان دیگری متجاوز نپرداخته است؛ بلکه در پایان داستان با حذف آواره فلسطینی، به انتقاد از سکوت و انفعال جامعه عرب نیز پرداخته است.

۳- نتیجه

در مجموع نتایج پژوهش بیانگر آن است که این دو اثر با وجود تفاوت‌های جغرافیایی و نیز ماهیت استعمار در دو سرزمین و علیرغم تفاوت آشکار محتوایی - در یک اثر نویسنده به طور ضمنی به ستایش مردم کشورش در پایداری و دفاع پرداخته و در دیگری نویسنده به انتقاد از عملکرد مردم و نقد درونی جامعه خود پرداخته- بر اساس نظریات فوکو در هر دو اثر منطق مشابهی از قدرت مدرن دیده می‌شود که بر زندگی و مرگ سوژه‌ها حکمرانی می‌کنند. در هر دو اثر بر اساس گفته فوکو -قدرت سوژه را می‌سازد- شخصیت‌ها توسط گفتمان‌های قدرت ساخته می‌شوند. در هر دو اثر گفتمان جنگ با محوریت مردم روایت می‌شود.

در زمین سوخته گفتمان جنگ، گفتمان‌های مقاومت و آوارگی را به شدت تقویت می‌کند و در حقیقت اصلی‌ترین گفتمان این اثر، مقاومت است که با گفتمان ملی‌گرایانه پیوند می‌یابد، این در حالی است که رجال فی‌الشمس صرفاً با تأکید بر گفتمان آوارگی روایت می‌شود و ملی‌گرایی، دفاع مقدس و پایداری نمود برجسته‌ای ندارد. هر دو اثر با محوریت تأثیر جنگ بر زندگی مردم دو کشور نوشته شده‌اند و در هر دو اثر اصلی‌ترین «دیگری» دشمن متجاوز است. هر دو اثر تجلی‌گر

گفتمان‌های آوارگی و دیگری است و زندگی سوژه در جریان حکومت‌مندی و زیست-قدرت فوکو روایت می‌شود اما در نوع نگرش مردم دو سرزمین نسبت به جنگ و پایداری در برابر دشمن متجاوز تفاوت‌های اساسی دیده می‌شود که سبب شکل‌گیری گفتمان‌های متفاوت قدرت و مقاومت شده است. دفاع از وطن در زمین سوخته، مقدس محسوب می‌شود و گفتمان ملی‌گرایی با گفتمان مذهبی پیوند می‌یابد حال آنکه در *رجال فی‌الشمس* تصویر جنگ به شدت منفی است و مدافعان وطن، قربانیانی با داغ‌های ابدی‌اند.

هر دو اثر به خوبی گفتمان آوارگی ناشی از جنگ را دو سرزمین نشان داده‌اند با این تفاوت که آوارگان در زمین سوخته زنان و کودکانی هستند که باید از بمب و خمپاره دور بمانند؛ اما در *رجال فی‌الشمس* آوارگان، مردانی هستند که باید برای رفاه خانواده‌شان در غربت بکوشند. در این اثر آوارگی گفتمان غالب است. چهره آواره چهره یک قربانی ابدی است و همه شخصیت‌های اصلی داستان آوارگانی هستند که هر کدام خود به نوعی قربانیان سلطه یهود بر سرزمینشان هستند حال آنکه در زمین سوخته آوارگی گفتمان غالب و پدیده پدیدار نیست و بسیاری از مردم زیر موشک و خمپاره به شهرشان باز می‌گردند. آوارگی در زمین سوخته مربوط به مهاجرت از جنوب به شهرهای دیگر حال آنکه در *رجال فی‌الشمس* آوارگان مجبور به خروج از کشور می‌شوند. زیست-قدرت در زمین سوخته در بر دارنده اعتراض مردم است؛ اما *رجال فی‌الشمس*، فرد در برابر قدرت تنه‌است و شیوه عمل گفتمانی او در شبکه زیست-قدرت متفاوت است. کدهای انضباطی در بستر محدود و در رابطه شخصی افراد وضع می‌شود؛ بنابراین فرد در مواجهه با آن، به جای مقاومت، احساس تنهایی و شکست می‌کند. در پایان آواره فلسطینی در تقابل با ساختار حاکم به عنوان یک دیگری طرد و حذف شده معرفی می‌شود.

در هر دو اثر حکومت‌مندی در سطوحی چون مدیریت جمعیت و سوژه‌سازی صورت می‌گیرد با این تفاوت که در زمین سوخته، هدایت و مدیریت جمعیت توسط دولت و نهادهای مربوط به آن صورت می‌گیرد و از شهروندان سوژه‌های سیاسی مقاوم می‌سازد حال آن در زمین سوخته به دلیل غیاب دولت‌مردان عرب، جمعیت (شخصیت‌های داستان) به سوژه‌های آواره و سردرگمی تبدیل می‌شوند که برای فرار، تسلیم بی چون و چرای اعمال قدرت قاچاقچیان می‌شوند. در هر دو اثر مفهوم دیگری در چند سطح بیان شده است و دیگری تنها دشمن متجاوز نیست که در تقابل با هویت غالب قرار می‌گیرد؛ بلکه گاه انسان به حاشیه رانده شده و خاموشی است که در سازکار جنگ و آوارگی و قدرت گرفتار شده است با این تفاوت که در زمین سوخته در تقابل مردم با ساختار حاکم، صدای غالب در روایت از آن مردم است؛ اما در *رجال فی‌الشمس* آواره فلسطینی مغلوب و در پایان با مرگی خاموش از بستر روایت حذف می‌شود.

منابع

- اسپکتور، سلین (۱۳۸۲). *قدرت و حاکمیت در تاریخ اندیشه غرب: با متن‌هایی از هانا آرنت... فوکو و دیگران*، ترجمه دکتر عباس باقری، تهران: نی.
- پارسانیا، حمید و یوسفی، ظاهر (۱۳۹۵). «بررسی انتقادی مقاومت در اندیشه میشل فوکو»، *معرفت فرهنگی و اجتماعی*، سال هفتم، شماره سوم، صص ۴۷-۷۲.
- حاجلی، علی (۱۳۹۵). «فوکو، گفتمان، تحلیل گفتمان»، *فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال دوازدهم، شماره ۴۲، صص ۸۷-۶۳.
- سعیدی، روح‌الامین (۱۳۹۵). «نظام سلطه و چرایی برساختن دیگری منفور: رویکرد گفتمانی»، *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی*، شماره ۴۶، صص ۳۸-۲۱.
- عموری، نعیم و نجاتی، سیدحسن (۱۳۹۸). «تحلیل مؤلفه‌های ادبیات پایداری در رمان رجال فی الشمس اثر غسان کنفانی»، *مجله پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب*، شماره ۱، صص ۷۷-۵۹.
- فوکو، میشل (۱۳۸۰). *نظم گفتار: درس افتتاحی در کلژ دوفرانس؛ دوم دسامبر ۱۹۷۰*، چاپ دوم، ترجمه باقر پرهام، تهران: آگاه.
- فوکو، میشل (۱۳۹۰). *باید از جامعه دفاع کرد: درس گفتارهای کلژ دو فرانتس*، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: رخداد نو.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹) الف. *نظم اشیا: دیرینه‌شناسی علوم انسانی*، ترجمه یحیی امامی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹) ب. *سوژه و قدرت در تئاتر و فلسفه*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
- کنفانی، غسان (۲۰۱۵). *رجال فی الشمس*، طبعه سنه، بیروت.
- میلر، پیت (۱۳۸۲). *سوژه، استیلا و قدرت: در نگاه هورکهایمر، مارکوزه، هابرماس و فوکو*، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.
- محمود، احمد (۱۳۷۸). *زمین سوخته*، چاپ سوم، تهران: معین.